

प्र क र ण - चौथे -

4 थे. 5

रामदासांच्या मनोबोधातील आशयाचे स्वरूप. (1)

* प्रकरण - (4थे) *

रामदासांच्या मनोबोधातील आशयाचे स्वरूप

'मनाचे श्लोक' हे भुजंगप्रयात वृत्तातील, असून त्यांची श्लोकसंख्या दोनशे पाच (205) इतकी आहे. समर्थानी आपल्या मनाला जो उपदेश केला, तो म्हणजेच 'मनाचे श्लोक' होय. यातील पहिला श्लोक मंगलचरणाचा आहे. जो सर्व गणांचा म्हणजे सामान्य लोकांचा आणि पंचमहाभूतांचा अधिपती आहे, जो सर्व गुणांचा मूळ नायक आहे व या सर्वांचा जो नियामक आहे अशा गणपतीस वंदन असो. परा, पश्चंती, मध्यमा वैखरी या चार वाणींची मूळ कारणव्यवस्था अशी व जी गणेशाची शक्तिरूपिणी अशी जी शारदा, हिला वंदन करून राघवाचा अनंताकडे नेणारा मार्ग आक्रमण करू या.

विवेक वैराग्याचे उद्बोधन : रामदासांनी श्लोकांत वैराग्याचे उद्बोधन केले आहे. दोन ते दहा श्लोकांत हरिभक्ती आणि सदाचार सांगितला आहे. हे सज्जन मना, जगात जे निंद्य आहे त्याचा तू त्याग कर. व जगात जे वंद्य आहे म्हणजे जगास जे मान्य आहे त्याचा तू स्वीकार कर. तुला देवप्राप्ती होण्यासाठी तू भक्तिमार्गानेच वाटचाल करत रहा. प्रातःकाळी देवाचे नामस्मरण करित जावे व सदाचाराची महती ओळखून तो सोडू नये. हाच श्रेष्ठ सदाचार आहे. याप्रमाणे वागणा-या मानवाचे जीवन धन्य होते. मना, दुष्ट वासना आणि पापबुद्धी यांना आपल्यापाशी कधीही येऊ देऊ नको. जगात वावरताना धर्म आणि नीती कधीही सोडू नको, चित्तांत जीवनाचे सास्त्रत्व, परमात्मतत्त्व नेहमी जागे असू दे. मना, विषयचिंतन करित राहू नकोस. या विकारामुळे जगात तुझी छीः थूं होईल. म्हणून पापसंकल्प मनात न धरता सत्य संकल्प तेवढाच मनात ठेवावा. हे मना, खेदाला कारण होणारा क्रोध येऊ देऊ नको. नाना त-हेचे विकार निर्माण करणारा कामहि चित्तांत उपजू देऊ नको, त्याचप्रमाणे मद, मत्सर आणि भाखाही दंभालाहि आपल्यापाशी थारा देऊ नको. बा मना, मोठया धैर्याने दुस-याचे नीच शब्द सहन कर. तू मात्र सर्वांशी नम्रपणाने वाग व सर्वांना संतोष होईल असे आचरण करे. चंदन ज्याप्रमाणे स्वतः झिजते. व इतरांना सुगंध व शीतलत्वा देते त्याप्रमाणे तू वाग. मरणानंतर आपली चांगली कीर्ति राहिल असे कार्य कर. हे मना, दुस-यांच्या द्रव्याची अभिलाषा बाळगू नको. अतीस्वार्थ बुद्धीने पापाचा वाटेकरी व्हावे लागते. व या पापाचे कर्म भोगावे लागते. आपल्या मनाप्रमाणे झाले नाही तर त्यासारखे दारुण दुःख नाही. रामाच्या ठिकाणी सर्वकाळ भक्ती ठेवून अंतःकरणातील दुःख दूर कर, प्रालब्धानुसार जे दुःख आपल्या वाटयाला आले असेल, त्यातही सुखच मान. विवेकाच्या साहाय्याने स्वस्वरूपात मिसळून जा.

विवेक वैराग्याची महती : समर्थानी 11 ते 27 या श्लोकांत विवेक वैराग्याची महती वर्णन केली आहे. 'या जगात सर्वसुखी असा कोणीही नाही असे हे मना, पूर्णविचारांती तुला पटेल. आपल्याला पूर्वसंचिता प्रमाणे कर्मभोग भोगावा लागतो. 'जसे पेरवे तसे उगवते' हा सृष्टीचा नियम आहे. मना, तुझ्याजवळ दुःखाला कधीही थारा देऊ नकोस व उगाच काळजी व चिंता वाहत बसू नको. विवेकाने देहबुद्धी सोडून दे, विदेही होऊन मुक्तिसुख भोगित जा. मना, खवणाचे सर्व राज्य अकस्मात नाहीसे झाले. वासना ही वाईट आहे म्हणून तिचा त्याग कर. कारण काळ हा सदासर्वकाळ वेगाने पाठीस लागला आहे. आपापल्या कर्माप्रमाणे जीव जन्मास येतो व काळाच्या दाढेत नाहीसा होतो. थोर पुरुषही याच वाटेने जातात. प्रत्येक जण स्वतःला चिरंजीव समजत असतो. खरे पाहता ही मृत्युभूमी आहे, हे माहित असूनही प्रत्येक जण जिवंतपणाचा टेंभा मिरवत असतो. पण वेळ आली की सर्वकाही तिथल्या तिथे ठेवून जात असतो. एखाद्या माणूस मेल्या की दुसरा त्याच्या मरणाबद्दल शोक करत राहतो. पण पुढे तोही मरण पावतो. मनातील इच्छा पूर्ण झाल्या नाहीत तर त्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी त्याला पुनःपुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. मना, एका राघवाशिवाय दुस-या कोणाचीही आशा धरू नको. मानवाची कीर्ति गात बसू नको. चार वेद, सहा शास्त्रे व अठरा पुराणे त्यांनी ज्याचे वर्णन केले आहे, त्या परमात्म्याचे अखंड ध्यान करून ज्ञान संपादन कर. ते तुझ्या हिताचे आहे. शाश्वत वस्तू ही सत्य व अशाश्वत ते खोटे आहे. मना, तू कधीही सत्य सोडू नकोस. सत्य तेच बोल व असत्य ते सोडून दे. मना, मातेच्या पोटी मूल असताना ते अधोमुख होऊन कोंडले गेल्यामुळे तप्त होऊन कष्टी होते. अशा यातना तुला न मिळोत. गर्भवासातील त्या यातनांची आठवण ठेवून तू रामरायाची भेट व्हावी ही एकच वासना मनात धर. व सद्गुरुंची भेट घडवून आण. त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे वागले असता देवाचे दर्शन होऊन जन्ममरणापासून तुझी सुटका होण्यास मदत होईल. हे सज्जन मना, जगाच्या उद्धाराकरिताच सद्गुरुंचा जन्म झालेला आहे. सद्गुरु सत्त्व-रज-तम या तिन्ही गुणांत गुंतलेल्या लोकांपैकी आपल्याला शरण आलेल्यांचा उद्धार करतात. वायुपुत्र मारुतीचा स्वामी व त्रैलोक्याचा नाथ असणा-या रामरायाला चित्तांत अढळपणे व अखंड धारण कर. त्यामुळे तुझे स्वतःचे हित होईल. मना, सतत राघवाचे नामस्मरण करीत रहा. कारण प्रत्येक क्षणाला आपल्या आयुष्याचे स्मरण होत असते. देहांतसमयी तुला राघवावाचून कोणीही सोडवू शकणार नाही. हे मना, तू देवाला सोडून जर वायफळ बडबड केलीस तर तुलाच शीण होईल. सतत देवाचे नामस्मरण केल्याने मनात अहंकार

येऊ शकत नाही. ह्या नश्वर देहाचे रक्षण करण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी काळ ह्या देहाला घेऊन जाणारच आहे; म्हणून हे मना नसती संसार चिंता तू वाहू नकोस, तर रामरायाची मनोभावे भक्ती कर. अरे भिन्या मना, या यकश्चित संसाराची भीती तू बाळगू नकोस. दंडधारी यम जरी कोपला तरी त्याच्याही शीर्षस्थानी असलेल्या देवाधिदेवाच्या संरक्षणाखाली तू असल्यामुळे तो रामराय तुझी कधीही उपेक्षा करणार नाही. ”

सगुण भक्तिचा पुरस्कार :

येथून पुढे सगुणभक्तिने रामरायाला कसे भजावे हे सांगितले आहे. दीनांचा नाथ असा जो राम तो प्रत्यक्ष धनुर्धारी झालेला पाहून यमही भीतीने कापतो. तो दासाभिमानी देव तुझी कधीही उपेक्षा करणार नाही हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. भूक्तरक्षक म्हणून जगात सर्वत्र लौकिक असणा-या रामाने भक्तांच्या वै-यांच्या शिरच्छेदाकरीता धनुष्याचा टणत्कार जोरात केला आहे. त्याने अयोध्या नगरवासियांना विमानातून ^{वैकुण्ठलोकी} सोकतधमी नेले. ह्या समर्थांच्या सेवकास वाकड्या नजरेने पाहणारा ह्या पृथ्वीतलावर कोण आहे ? तिन्ही लोक ज्याची लीलवर्णन करतात, रत्नणाच्या कैदेत पडलेल्या देवांना ज्याने मुक्त केले, जे बळ व प्रताप सर्व श्रेष्ठ आहे, पार्वती व शंकर ज्याचे सदैव स्मरण करतात असा राम आपल्या दासाची कधीही उपेक्षा करणार नाही. शिळारूप पडलेली अहिल्या रामाच्या पदस्पर्शाने शापमुक्त होऊन दिव्य रूप पावली, ज्याचे वर्णन करताना वेदही थकले तो आपल्या दासांचा कैवारी राम आपल्या भक्तांची कधीही उपेक्षा करणार नाही. मेरु, मंदार वगैरे

अजस्र पर्वत व शशी, सुर्य, तारांगणे व मेघमाला ज्याच्या नियमानुसार चालतात व ज्याने विप्रिषण आणि हनुमान या आपल्या दासांना चिरंजीव केले असा दासांचा अभिमानी राम आपल्या भक्तांची उपेक्षा कधी करणार नाही. पण जीवांचा असा निश्चय होत नाही. भक्तांचा योगक्षेमाचा

भार देवावरच आहे असे अश्वासन दिल्याची पुराणामध्ये प्रत्यक्ष उदाहरणे आहेत. असा ज्याचा भाव असेल त्याला देव तसाच दिसणार. अनन्य शरणागतांचे रक्षण तो धनुर्धारी श्रीराम सदा सर्वकाळ करत असतो. देव सर्वकाळ आपल्या हृदयात असतो. तो भक्तांची परीक्षा पाहात असतो. भक्तांचे थोडेसे धारिष्ट पाहून ऐहिक सुख, आत्मानुभवाचा आनंद आणि - मुक्ती ही तो दान म्हणून देतो. चक्रवाकाच्या संकट समयी सुर्य जसा धावून येतो तसा भक्तांच्या संकटकाळी हा स्वामी धावून येतो. त्यामुळे भक्तीची थोरवी दुमदुमून राहते. तात्पर्य - आपण श्रद्धावंत भक्त झाले पाहिजे. हे मना, तू राघवाचेच ध्यान सदा सर्वकाळ करीत रहा. हे सज्जन मना, तुला एक प्रार्थना आहे. तू काया वाचा मनाने फक्त रामरायाचेच स्मरण कर. त्याची अवज्ञा होईल असे काही करू नको. त्या

अंतर्यामी श्रीरामाच्या ठायी कायमची वस्ती कर. वेद, शास्त्रे, पुराणे ही ज्याचे वर्णन करतात त्या देवाधिदेवाच्या चिंतनाने अंगी शांती बाणते. त्याकरिता राघवाचे ठायी आपली सारी चंचलता अर्पण करून, तेथेच कायमचा निवास करून रहा. ज्या ठिकाणी सर्व सुखांची पूर्ती होते, त्या रामाच्या पायापाशी आपले सर्व लक्ष एकाग्र कर. विवेकाने वाईट कल्पना नाहिशी करून देवातच वास कर. हे मना, चंचल मनाच्या बेलगाम घोडयावर स्वार होऊन कितीही हिंडत राहिलास तरी शेवटी सुख मिळणार नाही, तुला नुसता त्रास मात्र होईल. यातून स्वहितही साध्य होणार नाही. तू स्वतःच्या चित्ताला बोध कर व राघवाच्या चरणी सदैव वास कर. - आत्मा परका झाला आहे. यापुढे तरी नेम करून त्याला आपलासा करून घे. रामरायाच्या पायातील तोरडी तो दिनांचा नाथ असल्याचे गर्जून सांगत आहे. म्हणून त्याला काहीही करून आपलेसे करून घे व त्याच्या ठायी तू एकाकार हो - हे सज्जन मना, 'या मर्त्यलोकी येऊन मोक्षरूपी स्वहित साधावे हेच आपले मुख्य कर्तव्य होय'⁴ हे लक्षात ठेवून ते साध्य होण्याकरीता रामरायाचे नामस्मरणव्यतिरिक्त वाचने इतर काही बोलू नकोस व मनात सदैवित त्याचेच ध्यान कर. मना, लोकांमध्ये मौन मुद्रा धार कर. पण रामरायाची कथा मात्र आदरपूर्वक सांगत रहा. ज्या घरी राम नाही त्या घराचा त्याग कर, आत्मसुखासाठी अरण्यात जावून रहा म्हणजेच एकांतवास कर. रामभक्ती नसलेले घर का सोडावे ? तर त्या घराच्या संगतीने आपल्या मनात अहंकार निर्माण होतो व समाधान मिळत नाही. ज्या संगतीने रामाभिमुख असलेली अंतःकरणवृत्ती रामाविन्मुख होते त्या संगतीत काय स्वारस्थ्य आहे ?

भगवंताच्या दासाची लक्षणे :

भगवंताच्या दासाची लक्षणे सांगितली आहेत. सद्गुणांवर प्रीती जडवून, ते अंगी बाणवून म्हणजे सद्गुणी बनून, सद्गुणरूपावरील प्रीतिच्या आधाराने निर्गुणाची कास धरण्याचा हा साधनानुक्रम जो राखतो आणि जनात वावरताना जो भक्त सदा जागरुकतेने राहतो, त्यालाच निजांतरी श्रीहरीचे दर्शन घडते. तो सर्वोत्तमाचा दास या जगात धन्य होतो. सदा सर्वकाळ देवाचे नामस्मरणात करण्यात व त्याच्याच कार्यात देह झिजवीत श्रेष्ठ अशा स्वधर्माचरणात निरत असलेला सर्वोत्तम रामरायाचा दास, "बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले". याप्रमाणे जो बोलल्याप्रमाणे वागतो व सर्व सृष्टीमध्ये एकाच देवाला पाहातो, त्याच्याजवळ भ्रमाचा लेशही नसतो व जो सगुण भक्ती करतो, त्याच्या अंतःकरणात कामाचा लेशही नाही व कामामुळे उत्पन्न होणारे इतर क्रोधादि विकारहि नाहीत, जो सदासर्वकाळ अनासक्त राहून ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करतो व ज्याच्या जवळ तमाचा लेशही नसल्याने ज्याला मनःशांती लाभली आहे, ज्याच्यापासून मद, मत्सर आणि स्वार्थबुद्धी

या नेहमी दूर असतात; ज्याला प्रापंचिक उपाधी नसते, जो नेहमी नम्रपणाने व चांगलेच बोलतो असा दास या जगात धन्यता पावतो. जो नामस्मरण आणि परमार्थासंबंधी बोलण्यात आपल्या वेळेचा सदुपयोग करतो, दांभिक वादविवादापासून अलिप्त राहून परब्रह्माविषयी सुखसंवाद करतो, जो विवेकी असून कधीही असत्य बोलत नाही, सदोदित विनयाने वागून सर्वांना जो प्रिय असतो, तरुणपणी जो सदा सर्वदा अरण्यात राहून एकांतवास भोगत असतो, जो कल्पनेचा जाळ्यात कधीही फसत नाही, आपल्या निश्चयापासून कधीही ढळत नाही, ज्याच्या मनात आशा-दुराशाही नसते, जो भगवत् प्रेमाच्या तहानेने व्याकुळ झालेला असतो, आपल्या भक्तीच्या बळावर जो देवालाही आपला ऋणी करतो; ज्याच्या मनात दीनांविषयी दयाळूपणा आहे, जो कोमल हृदयाचा, स्नेहमय आणि कृपाळू आहे, या मोहमयी जगात आपल्या दासांचे पालन करतो. व ज्याच्या अंतःकरणात क्रोध आणि संताप याला जागा नसते, असा सर्वोत्तमाचा दास या जगात धन्य होतो. वरील 47 ते 56 या श्लोकांत समर्थानी 'आधी केले मग सांगितले' या न्यायाने स्वभाव वर्णन केलेले आहे.

एकमेव भगवंतच सत्य व सारभूत वस्तू होय आणि तदितर सारे काही मिथ्या असार होय. अशा तात्त्विक विचाराने बुद्धीचा ठाम निश्चय झाल्यामुळे सर्व ऐहिक पदार्थांविषयी स्वाभाविक जी वैराग्यवृत्ती उदित होते, ती उदासीनता बाह्य विषयासक्ततेमुळे होणारी चित्ताची बद्धावस्था या उदासीनतेने नष्ट होऊन जी निर्लेप अवस्था निर्माण होते ती मोकळी वृत्ति. मना, विषयवासनेचा त्याग कर. कारण वृत्ती तेच रूप धारण करते. पूर्वी केलेल्या पापमुळे विषयकामना जडून राहते. महणून मनात कल्पनेचा लेशही न ठेवता, निष्काम होऊन सर्वकाळ देवाचे नाम स्मरण करीत रहा. कारण मनात एकदा का कल्पनेच्या तरंगांना अवसर मिळाला की, ते कल्पकधी, म्हणजे अगणित प्रकारचे उठत राहतात, आणि प्रक्षुब्ध झालेल्या मनात रामनाम स्थिरावत नाही. रामचिंतन घडत नाही, मग रामदर्शन तरी कोठून होणार ? ज्याला रामदर्शनाची आस नाही त्याचे श्रीरामांचे चरणी श्रद्धा व प्रेम जडत नाही. मना, कल्पतरु, कामधेनु, चिंतामणी आणि आश्चर्याचे सार असा जो श्रीराम त्यांच्या थोरवीचे वर्णन कोण करू शकेल ? ज्याच्या हाती सर्व दिश्याची सत्ता आहे, त्या श्रीरामाची बरोबरी किंवा त्यांच्याशी सामना कोण करू शकेल ? कल्पवृक्षाखाली उभे राहून दुःख करणा-याच्या हृदयात सदोदित दुःखच राहते. कल्पवृक्षाचा कल्पवृक्ष असा श्रीराम त्यांच्या कृपाछत्राखाली असूनही जर माणूस दुःख करीत बसला, तर त्या कपाळकरंटयाच्या नशिबी सदैव दुःखच भरून राहिल. सज्जनांबरोबर वितंडवाद करणा-या या चित्तात दुःखच राहते. निदिध्यासाची

जी थोडी सवय लागली होती तीहि या वादामुळे तुटून जाते. आणि त्या जागी अंतःकरणात दुःख-शोक आणि चिडचिडेपणा येवून बसतो. मी आणि तू असा भेद मनात निर्माण झाल्यामुळे ऐहिक सुख व आत्मानुभवाचा आनंद या दोन्ही गोष्टी (नाहिश्या) होतात. आणि अतिशोकामुळे मनातील निश्चय नाहिसा होतो. आत्मज्ञान करून देणा-या बोधाकडे दुर्लक्ष करून विवादात गुंतणे म्हणजे घरी म्हणजेच स्वतःच्या मनात श्रीरामरूपी कामधेनु असताना तिच्याकडे अमृत मागायचे सोडून सामान्य माणसांप्रमाणे विषयसुखाचें आंबूस ताक मागण्यासारखे आहे. हातातील श्रेष्ठ आत्माराम चिंतामणीला तर्क-कुतर्क रुपी बाहेरून आकर्षक असे काचेचे तुकडे मागितल्यास तो तेच भरपूर देतो. अति मूढ जो आहे त्याची बुद्धी स्थिर रहात नाही. अति कामुक माणसाच्या चित्तात श्रीरामाचे (देवाचे) ध्यान नसते. अतिलोभामुळे क्षोभ उत्पन्न होतो. अति विषयासक्तीमुळेच माणूस नेहमी दीनवाणा होत असतो. म्हणून हे मना सावध हो आणि भक्तिशून्य असे दैन्यवाणे जीवन जगू नकोस. अतिमूर्ख माणसांचे दुःख वाढतच जाते, हे लक्षात घेऊन रामचरणापासून दूर जाणा-या कामिनीकांचनदिकडे ओढ घेणा-या वासनेलाभावून अतिशय आदरपूर्वक श्रीरामाचे चरणी प्रीती जडव. हे सज्जन मना, तू विचार करून लक्षपूर्वक सत्याचा शोध घेतलास तर तुझ्या असे लक्षात येईल की, हा एक संसार मृगजळ आहे, तो निःसार आहे. त्यालाच जर जल मानून त्याच्या मागे लागल्यास हाती काहीच येणार नाही. दुःख मात्र होईल. विष घेतल्यास सुख मिळेल का ? तू आपल्या हातानी मृत्यू मात्र ओढवून घेशील. म्हणून त्या दीनदयाळू श्रीरामाचे ध्यान कर आणि आत्मारामांचे चिंतन कर.

तो घननीळ श्रीराम हा अत्यंत लावण्यसंपन्न आहे. मेरुपर्वता सांरखा धैर्यवान, सागरासारखा धनगंभीर, विवेकाने विचार करणारा असा हा श्रीराम आहे. त्या श्रीरामाचे प्रातःकाळी नामस्मरण करित जावे. हा कोंदडधारी देव बलाने सर्वश्रेष्ठ आहे. महाभयंकर असा महाकाळ त्याच्यापुढे थरथर कापतो. मग दीनदुबळ्या अशा मानवाचा त्याच्या पुढे काय पाड लागणार ? देव ऐहिक सुख व आत्मानुभवाचा आनंद देतो. एवढेच नव्हे तर तो भयाचे निवारणही करतो. म्हणून लोकांमध्ये असतानाही भक्तिभावाने त्याचे भजन कर. विवेकाच्या बळाने तुझ्यातील अनाचाराची इच्छाही नाहीशी कर. सर्व कामना पूर्ण करणा-या अशा श्रीरामाचे स्मरण अखंड करित रहा. श्रीरामाचे चिंतन नित्यनेमाने केल्यास आपदा, संकटे येत नाहीत. म्हणून मदमत्तता आणि आळस सोडून देवून सकाळच्या वेळी त्या संकटमोचन श्रीरामाचे नामस्मरण करित जा. ज्याचे नाव घेतल्याने जन्मजन्मांतरीचे महादोष निवारण होतात, नुसते नाव घेणा-याला सद्गती मिळते आणि पुण्यसंचय केला जातो, मुखाने रामनाम घ्यायला कसलेही कष्ट पडत नाहीत. किंवा पैसाही खर्च होत नाही.

महाभयंकर अशा संसारशत्रूला जिंकण्यासाठी रोज नेमाने त्या रामरायाचे चिंतन करावे. इतर

साधनांमध्ये देहाला पीडा द्यावी लागते. पण वाचने नुसते रामनाम घ्यायला काहीही कष्ट पडत नाहीत. देवाधीदेव महादेवही ज्याचे स्मरण करतात त्या प्रभू रामचंद्राचे स्मरण अखंड करीत रहावे. इतर साधनात नाना त-हेची संकटे येतात. व्रते, दान, उद्यापने ही धनाने साध्य होतात. सर्वातील सारभूत वस्तू श्रीराम आहे. हे माहित नसेल व कळतही नसेल तर सर्व वेदशास्त्रपुराणे व संतवचने वगैरे तपासून खात्री करून घे. मग मनातील सर्व संशय व शंकांनुशंका सोडून दे. आणि निःशंक मनाने श्रीरामाचे ध्यान कर. माणसाच्या हातून धड कर्म घडत नाही. धर्माचे यथासांग पालन होत नाही. योगसाधनाही पूर्णपणे जमत नाही. विषयभोगही घेता येत नाही. आणि त्याचा त्यागही करता येत नाही. कुठलीच गोष्ट मनमुराद पूर्णपणे घेता येत नाही. म्हणून हे मना श्रीरामाचे नामस्मरणाने वृद्धविश्वास ठेवून सकाळच्या प्रहरी न चुकता व खंड न पडू देता त्याचे चिंतन कर.

भगवद्भक्ती शेवटी जीवाला निष्काम बनविते. आणि त्याचे सगुणरूप तू-मी असा भेदभाव नाहीसा करते व एकाकार बनवते. श्रीरामावर तुझा विश्वास बसल्यानेच तुला त्याची ओढ लागते. श्रीरामाचे नामसंकीर्तन केल्याने व गुणगान गाईल्याने साधकाच्या सर्व द्वैतभावना व त्याच्या मनातील द्वंद्व नाहीसे होते आणि तो ब्रह्मस्वरूप पावतो. श्रीरामाच्या ठायी वृद्ध श्रद्धाविश्वास नसलेल्या पामराला सर्व त-हेच्या बाधा होतात. मोक्षदाता श्रीराम अंतर्दामी विराजमान असताना या नश्वर देहाची व मोहमयी संसाराची चिंता करणे व्यर्थ आहे. मना प्रपंचाची चिंता सोडून दे. तनमनाला पावन करणारी भगवद्भक्ती मनात वृद्ध कर. जीवाला भ्रम झाल्यामुळे असत्य अशा प्रापंचिक वस्तूंमध्ये मन गुंतून पडते. ते सत्य वस्तूच्या ठिकाणी स्थिर होत नाही. परंतु त्यासाठी केलेले प्रयत्न निष्फळ होत नाहीत. दीड वीत पोटाची खळगी कितीही भरली तरी ती खालीच राहते. म्हणून या पोटाची चिंता तू विसरून जा. दुस-याची ओझी वाहणा-या गाढवाप्रमाणे इतरांच्या चांगल्या-वाईटाचा विचार करून मनाला चटके देणा-या मत्सराने पूर्णपणे नाश कर. कारण, मत्सरग्रस्त मन नेम करण्यास तयार होत नाही. आणि भगवान शंकराच्या अंतःकरणात अखंड वास करणा-या श्रीरामाला तुझ्या हृदयात विराजमान करून, दुस्तर असा संसारसागर तरुन जा. हे मना, मत्सरग्रस्त होवून देवाचे नामस्मरण सोडून देऊ नको. आदरपूर्वक नामस्मरणाच्या निदिध्यास लागून राहू दे. सर्वांमध्ये नाम हेच श्रेष्ठ सार आहे. त्याबरोबर दुस-या कशाचीही तुलना करता येणार नाही. देवाची अनेक नावे असली तरी रामनामाची बरोबरी करू शकत नाहीत. परंतु अभागी भाग्यहीन मानवाला ते कळत नाही. प्रत्यक्ष पार्वतीपती शंकरांनी जेथे हलाहल विषयावरील उतारा म्हणून रामनाम हेच औषध घेतले, तेथे विषयांचा दास झालेल्या बापड्या मानवांची किंमत ती काय ? कामदेवाला जाळून ज्याने भस्मसात केला, तो मदनारि शंकर, देवी उमेशमवेत श्रीरामाच्यानी तल्लीन होऊन आदरपूर्वक व प्रेमपूर्वक

श्रीरामाचे गुणगान करीत असतो. ज्याच्या ठायी पराकाष्ठेचे ज्ञान, धगधगीत वैराग्य आणि सृष्टीचा संहार करण्याचे सामर्थ्य आहे, अशा शंकराच्या हृदयात रामनामावर अटळ विश्वास आहे. तो परमात्मस्वरूप रामच आपल्या विठ्ठलरूपाने देवाधिदेवाला शंकराला मस्तकीं धारण करतो, त्या शंकराच्या हृदयात मात्र श्रीरामाचा ध्यास लागलेला असतो. ज्याच्या नामःस्मरणाने महातपस्वी सदाशिवाची विषबाधा शमली, असा दयाळू श्रीराम अंतकाळी सर्व जीवांना काळपाशापासून मुक्ती देतो. आणि तुमचे मात्र त्याच्या विषयी गाढ अज्ञान आहे. ते निपटून काढा आणि त्याच्यावर दृढ विश्वास ठेवा. पार्वती आणि महादेव या दोघांनी श्रीराम स्मरणाचा नित्यनेम धरला आहे. तोच श्रीराम अंतकाळी तुम्हाला मुक्ती देईल, असे सर्व जीवांचे देवाधिदेव महादेवच करतात. योगेश्वरांचे विश्रांतिस्थान असा जो श्रीराम आहे त्यास तुम्हीही भजा. श्रीरामाचे नाव वाचने घेतल्यास तोच जीवाचा विसावा ठरतो. हे लक्षात घेऊन सतत रामनाम घ्यावे. रामनामाव्यतिरिक्त केलेली सर्व साधने श्रम व संदेह यांना कारणीभूत होतात. अखंड नामःस्मरण करून निजानंद स्वरूपतेचा दिव्य आनंद सेवीत रहा. ज्याच्या मुखात रामनाम ठामपणे बसले आहे, त्याला कामबाधा होऊ शकत नाही. नामःस्मरणाने इच्छित फळ प्राप्त होत असले तरी भक्तांचे मनोधैर्य चळत नाही. तो प्रबळ अशा कामास जिंकतो. या योगे ब्रह्मचारी मारुती जगात ध्यान्य म्हणविला गेला. श्रीरामचरणांच्या आश्रयाने मारुती अजरामर झाला. या राघवाचे नाव गुणांनी मोठे सुंदर, अक्षराने लहानसे, उच्चाराने सोपे व कवडीही खर्च न करता पुकट मिळणारे. या नावाच्या उच्चाराने संसाराचे जे मूळ अज्ञान त्याचा समूळ नायनाट होतो. आणि नाम घेणा-या साधकाला आत्मज्ञान मिळते. नामाचे स्मरण केले असता ते भवाचे निर्मूलन करते, म्हणून मानवास ते कैवल्याप्रमाणे होय. जेवणाच्या वेळी लहान मोठा हा भेदभाव न ठेवता सर्वांनी तोंडाने रामनाम घ्यावे. जेवताना नामःस्मरण करत अन्न ग्रहण करावे. मोठयाने आदरपूर्वक रामनाम घ्यावे. जसा जगण्यासाठी श्वासोच्छ्वास आहे, त्याप्रमाणे रामनामही आवश्यक आहे. रामनाम जीवनसाथी बनले की सहजच श्रीहरीची प्राप्ती होते आणि जीव कृतार्थ होते. ज्याच्या मुखात रामनाम नाही तो या मायाजाळात फसत जावून, स्वतःचा मोठा घात करून घेतो. ज्याला हरिनामाचे वांबडे आहे तो या जगात जन्माला आला आणि वाया गेला. कारण तो अभागी.

वेदव्यासांनी पुराणातही हरिनामाची महती वर्णन केली आहे. वेदव्यासांनी पुराणातही हरिनामाची थोरवी गायली. म्हणून हे मना देवाची भक्ती करण्याचा कंटाळा करू नकोस. त्या जानकीजीवन रघुनाथाचा कधीही वीट येवू देवू नको. त्याचे नाव आदरपूर्वक घेत जा. त्याच्या नामाचा जय घोष कर. तसे केल्याने तुझे काहीही जात नाही. उलट तो जानकीवल्लभ तुझ्या अंतर्दामी प्रगट होतो. व दिनासायास त्याची प्राप्ती होते. दूर गिरिकंदरी जावून अत्यंत आदरपूर्वक नामघोष चालविल्यास सर्व

दोष दूर होतात. नाम घोषने संतुष्ट झालेला देव तेथे भक्तांच्या समोर उभा राहतो. म्हणून तर शंकरास रामनामाचे वेड लागले आहे. त्यांना रामनामाव्यतिरिक्त कशाचेही स्मरण होत नाही. हे जग कशामुळे चालले आहे, त्याचा ~~दूर~~ लक्षपूर्वक अभ्यास केल्यास असे लक्षात येईल की, सर्व प्राणीमात्रांचा अन्नदाता व पोषणकर्ता तो एक भगवंतच आहे. त्याला सर्वांची काळजी लागून राहिली आहे. त्याचे नुसते नाव घेतल्याने तुझे काहीच जात नाही. पण ते नुसते नाव घ्यायला तुला काय बरे कष्ट पडतात ? आपल्या क्रोधाने तिन्ही लोक जाळू शकणा-या शंकरास कोप येताच तो रामाचे नामस्मरण केल्याने शांत होतो. जगज्जननी पार्वती सुद्धा रामनामाचे स्मरण करत असते. ते हेच रामनाम आहे. म्हणून आताच याचे स्मरण करा. नामाचा अगाध महिमा काय वर्णन करावा. पापी अजामेळाने अंतःकाळी आपल्या मुलाच्या प्रेमाने 'नारायण नारायण' असा ध्यास घेतला त्यामुळे त्याला मुक्ती मिळाली. पोपटाला शिकविण्यासाठी रामाचे नाव घेतलेल्या गणिकेचाही उद्धार झाला, असे पुराणात प्रसिद्ध आहे. राक्षसकुळात जन्माला आलेला प्रल्हाद सतत नारायणाचे नामस्मरण करून श्रेष्ठ भक्तशिरोमणी झाला. मूर्तिमंत पापाचे प्रतिकंच असलेल्या प्रल्हादाच्या वडीलांनी (हिरण्यकश्यपू ह्याने) शेवटपर्यंत रामाचे नाव घेतले नाही. त्यामुळे तो राक्षसच राहिला. ज्याच्या मुखी राम-नाम वसत नाही त्याला मुक्ती कशी मिळणार. अहंकारामुळे जन्ममरणाच्या फे-यात फिरत राहून यातनामात्र भोगाव्या लागतात. रामनाम न घेता आयुष्य घालविणा-याच्या नशिबी वासनेमुळे दैन्यवाणा अंत अटळ असतो. अजून वेळ गेली नाही, आतातरी सावध व्हा, आणि त्या दिनोद्धार देवरायाचे नाव या क्षणापासून घेऊ लागा. कारण क्षणाक्षणाने आयुष्याचा अंतकाळ जवळ येत आहे. ज्याच्यावर रामाचे नाव कोरले गेले आहे असा दगडही पाण्यावर तरंगतो, सेतुबंधनाच्या वेळी असे अनेक दगड तरले. अहिल्येप्रमाणे दगड होऊन पडलेल्या कितीतरी मानवांना या रामनामाने तारले आहे. ही वस्तुस्थिती माहित असूनही त्या रामनामाविषयी मनात शंका घेऊ नका. जो तोंडाने कधीही रामनाम घेत नाही, तो केवळ पापाचाच वाटेकरी. तो व्यर्थ जन्माला आला. काशीक्षेत्राची महती फार पूर्वीपासून प्रसिद्ध आहे. काशीक्षेत्री जाऊन पिंडदानादि कार्य केल्याने पूर्वजांना सद्गती मिळते. तेथे मरणा-यालाही सद्गती मिळते. म्हणून म्हातारपणी तेथे जाऊन राहतात. 'अविमुक्त महान् पुण्यक्षेत्र' अशी धन्यता काशीक्षेत्राला लाभली आहे. ती लाभण्याचे कारण म्हणजे विश्वेश्वर प्रत्यक्ष तेथे येऊन राहिला आहे. आणि सदासर्वकाळ रामनामावली गातं आहे. रामाचे नामस्मरण अखंडपणे करणारा शंकरही हाच उपदेश करत आहे. अरे मना, गरीब बिचा-या अज्ञ जीवांची शोचनीय अवस्था कशी होते ते बघ. त्यांच्या हातून शास्त्रशुद्ध असे कर्म घडत नाही. त्यामुळे जो दानधर्म केला जातो तो अनाठायी खर्च होतो ; आणि केलेल्या कर्माचे फळही मिळत नाही. दयाबुद्धीने काही पुण्याचा संचय

व्हावा तर ती दयाबुद्धीही सर्वांठायी सारखी नसते. श्रम न करता उच्चारावयास अर्थाशय सोपे असे रामाचे नाव घेतल्याने त्याचे कितीतरी कल्याण होईल. पण तेही त्याच्या तोंडात बसत नाही. ज्याला देवाचे नाव आवडत नाही असा माणूस कृतकर्म भोगण्यासाठी या पृथ्वीतलावर आला. त्याला यमयातना भोगाव्या लागतात. विकल्प हा तर्काला कारण बनतो. ज्याच्या मनात तर्ककुतर्क निर्माण होतात, त्याला अहंकारामुळे नरकवासात खितपत पडावे लागते. रामाचे नाव आदरपूर्वक घेतल्याने स्वभावातील सर्व दोष नाहीसे होतात. रामदासांनी 81 ते 101 या श्लोकांत नामाचे माहात्म्य सांगितले आहे. त्याच्याच सारांश रूपाने श्लोक 102 मध्ये उपदेश केला आहे. स्वाभाविकच नम्रतेने वागून सर्व लोकांना, विशेषतः सज्जनांना, सर्व प्रकारे संतोष द्यावा. देह सत्कारणी झिजवून त्याचे सार्थक करावे. आदरयुक्त श्रद्धाभक्तीने सगुणोपासना सतत करावी, असे रामाचे सारांश उपदेश आहे. परद्रव्य आणि परस्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन :

मना, परद्रव्य आणि परस्त्री यांची अभिलाषा बाळगू नको. देवावर श्रद्धायुक्त प्रेम ठेवून, त्याचे गुणगान आणि नाम-महात्म्य वर्णन कर. देहाच्या ठिकाणी जडलेल्या बुद्धीला तत्त्वरूपणाने देहाची नश्वरता व परमात्मवस्तुची सत्यता पटवून दे. निरूपणाने मीपणाचा -हास होत जातो. आणि ह्रिचि गुणगान करताना मनात रामरूपी प्रेम असावे. (वर सांगितलेला) सगुणोपासनेचा उपदेश मनात ठसवून जीवनांत उतरवला तरच उपयोग होतो. नाही तर प्रत्यक्ष कृती केल्याशिवाय नुसतें शब्दपांडित्य निरूपयोगी ठरते. कारण विषयात गुरफटलेले मन स्वतःचीच खंत करून कुढू लागते. मन जर कल्पनेतील तरंगाच्या मागे लागले असेल तर अशा अशांतमाणेसाला देव पावणार तरी कसा? म्हणून हे मना, विवेकाने स्वतःला सावर आणि आपल्या धर्माकीर्त बदल घडवून आण. अशा दराने शुद्ध आचरण ठेव. सगुणोपासनेचा मार्ग सुधार. जनांत बोलल्याप्रमाणे वाग. संसार तापाला कारणीभूत होणारी कल्पना सोडून दे. येथून पुढे 109 श्लोकांत क्रियाशुद्धि कशी करावी हे सांगितले आहे. हे चंचल मन स्वैर भटकत असते. ते विवेकाच्या साहाय्याने स्थिर करावे, त्यामुळे चित्तशुद्ध होते. एकाकार झालेल्या मनाने स्नान, संध्या वगैरे नित्याची कर्मे करित जावे. याचबरोबर ज्या माणसांजवळ सर्वाबद्दल दयाबुद्धी असते, तो प्राणिमात्रांशी प्रेमाने वागते, अशा सर्वांवर दया करणा-या प्रेमळ मानवाला भक्तिभावामुळे शांती-मिळते. मना, क्रोधादि, षड्रिपू तुझ्याजवळ येऊ देऊ नको. बुद्धि ही नेहमी सज्जनसंगतीतच ठेव, नष्ट सांगाच त्यागे करून त्यापासून निराळा हो. आणि मोक्षरूपी धनाचा भागिदार हो. सज्जनांच्या संगतीने वागणुकीत परिवर्तन होते., भक्तीभाव निर्माण होतो. वादविवाद करण्याची वृत्ती पालटते, निजधनाची प्राप्ती होते, शंकानिरसन करणा-या कल्याणकारी प्रश्न आणि उत्तराने ^{सुख} संवाद साधता जातो. जगात वावरताना वादविवाद करणे सोडून

प्रेमपूर्वक भाषण आनंदाने करित जा. जो संवाद वाद निवारण करतो, तो शोक आणि संताप यांचा परिहार करतो, आणि सुख देतो. वाद का वाढतो आणि सुखसंवाद कसा निर्माण होतो.? अहंकारामुळे वाद निर्माण होतो. वादामुळे निरनिराळे विकार उत्पन्न होतात. जर विवेकाने या अहंकारालाच जिंकले, तर आपोआप वादाचे निरसन होते. वाद नाहिसा झाल्यावर जो घडून येतो, तोच संवाद होय. कुतर्कावर आधारित पाखंडवादाचे वाढलेले प्रस्थ नाहिसै करून, सर्व गोष्टींचा शोध घेउन, जे मोक्षरूपी हित साधण्याच्याच दृष्टीने जे संभाषण होते तेच खरे बोलणे होय, सांगण्यात व ऐकण्यात सर्व आयुष्य गेले तरी वादविवाद मात्र तसाच राहतो. कारण वादामुळे मनात संशयामागून संशय निर्माण होतात. वाद निरस्त्रण करणारा संवादच हितकारी असतो. अतिशय विद्वान असे पंडित लोकांना हितोपदेश करीत होते. पण मी सर्वज्ञ आहे. या अहंकारामुळे लोकांना सांगितलेले उपदेश मात्र स्वतः स्विकारू शकले नाहीत. त्यांच्या त्या अहंकारामुळे ते ब्रह्मराक्षस झाले. त्या सर्वशक्तीशाली देवा पेक्षा अधिक जाणणारा कोणीही नाही. म्हणून मी ज्ञानी आहे, हा अभिमान सोडून दे. कारण खरा ज्ञानी एका प्रभूशिवाय कोणीही नाही. अनुभववशुलन्ये वाक्येडित्य मिरविताना पदरचेकांहीच खर्च होत नाही. परंतु त्यामुळे 'मी मोठा ज्ञानी', असा मनात गर्व मात्र निर्माण होतो.

कृतीशून्य निरर्थक बडबड ही नुसती फुशारकी आहे. त्याने श्रोत्यांचे आणि वक्त्यांचे समाधान होणार नाही. विचारपूर्वक तुझ्या अनुभवाचे तूच संशोधन करून पहा, म्हणजे याची सत्यता तुला कळून येईल. म्हणून हे मना, विवेकाच्या मदतीने अहंकारावर विजय मिळव. म्हणजे मग वादाचे मूळच उद्भवणार नाही. मग अतिशय नम्रपणे आपल्या मनात कुठल्याही प्रकारचा अहंकार न ठेवता चर्चात्मक संवाद कर, जगात 'आधी केले मग सांगितले' या न्यायाने चालावे किंवा बोलल्याप्रमाणे वागावे. आपल्या वागण्यात विवेकपूर्ण बदल घडवून आणून भक्तिमार्गाचाच अवलंब करावा. भक्तिमार्गानेच गेल्याने कोगत्याही प्रसंगी भगवान् भक्तांना संरक्षण करतो. श्री हरिची निःसीम भक्ती केल्याने तो भक्तशिरोनणी आपल्या भक्ताची कधीही उपेक्षा करित नाही. व आपल्या भक्तांच्या मदतीला सदैव तत्पर असतो. (श्लोक 116 ते 125 यांत पौराणिक उदाहरणे देऊन रामदासांनी हेच पटवून दिले आहे.)

पौराणिक दृष्टान्तरूपन

अवरीष राजाला जन्ममरणाच्या शापातून मुक्त करण्यासाठी भगवंतानी स्वतः दहा वेळ गर्भवासाचे कष्ट सोसले. बालक उपनयन्यु दुधासाठी कष्टी झालेला असताना त्याला संपूर्ण क्षीरसागरच देऊन टाकला. सावत्र आईने केलेल्या अपमानामुळे पाच वर्षांचा

ध्रुव अरण्यात निघुन गेला. अरण्यात जाऊन त्याने देवाची करुणा भाकली असता प्रत्यक्ष देवाने त्याला दर्शन दिले. आणि ध्रुवाला चिरंजीव करून, तारकासमूहात सर्वश्रेष्ठ स्थान देऊन, अदळपद बहाल केले. असा हा देव प्रेमाची खाणच आहे. मगरमिठीत अडकून प्राणसंकटात सापडले असताना गजेंद्राने मदतीसाठी मारलेली हाक ऐकून एका क्षणाचाही विलंब न लावता श्रीहरि धाऊन आले. त्यांना भक्ताच्या रक्षणाची एवढी घाई झाली होती की, त्यांनी त्या क्षणी डोहात ऊडी घेऊन, गजेंद्राला जीवदान दिले व कृतार्थ केले. पापी अजामेळाने अंतकाळी पुत्रप्रेमाणे 'नारायण' हे नाव उच्चारताना भगवंताने कृपावंत होऊन त्याला मोक्षपद दिले. असा हा अनथांचानाथ श्रीराम आपल्या भक्तांचा

कैवारी आहे. भगवंतानी ब्रह्मदेवाकरितां मत्स्यरूप घेऊन वेदांचे रक्षण केले, समुद्रमंथनाच्या वेळी कूर्मरूप घेऊन अतिशय जड अशी मंदार पर्वतरूपी रवी आपल्या पाठीवर धारण केली. तसेच जगाच्या कल्याणासाठी अतिशय नीच अशा वराह योनीत जन्म घेतला. प्रल्हादाचा होणारा छळ पाहून श्रीहरीने हिरण्यकश्यपूचा वध करण्यासाठी नरसिंहाचे रूप घेतले. ते रूप इतके भयंकर होते की, त्याच्या संतप्त डोळ्यातून अग्नीप्रमाणे विषारी ज्वाला निघत होत्या. त्यावेळी त्या महाभयंकर रूपाजवळ जाण्यास कोणीही तयार होईना. परंतु प्रल्हादाने मात्र न घाबरता त्याच्या जवळ जाऊन त्याची हात जोडून करुणा भाकली आणि त्यास शांत व प्रसन्न करून घेतले. देवराज इंद्राने याची करुणा भाकल्याने भगवंताने वामनरूप घेऊन बळीला पाताळात पाठवून इंद्राला मुक्त केले. विप्ररक्षणार्थ धनुर्धारी परशुरामाचे रूप घेऊन सहस्त्रार्जुनाचा वध केला व क्षत्रियांचा (मंद) उतरविला.

अरण्यातून जात असताना अहिल्येचा उध्दार केला. रावणाच्या बंदीत पडलेल्या देवांना, त्याने रावणास मारून मुक्त केले. वस्त्रहरणप्रसंगी द्रौपदीचा धांवा ऐकून सर्व कामे सोडून श्रीकृष्णाने तिची लाज रक्षण केली. तसेच कलियुगांत बुध्दरूपाने अवतार घेऊन मौन धारण केले. दीन व अनथांसाठी भगवंताने अनेक अवतार घेतले आहेत. यापुढे तो कलंकीरूपाने अवतार घेणार आहे. परमात्म्याचे वर्णन करताना वेदवणी थकून, 'नेती नेती' म्हणत स्तब्ध झाली. असा भक्त कैवारी देव आपल्या भक्तांची कधीही उपेक्षा करित नाही. आपल्या भक्तांच्या संरक्षणासाठी देव निरनिराळे अवतार धारण करतो. भक्तांनी केलेला धावा ऐकून तो त्यांच्या सेवेला त्वरेने धाऊन येतो. उदा. जनाबाईला तो परमेश्वर स्वतः दळण दळू लागला. त्याने मत्स्य, वराह, कूर्म वगैरे अवतारा धारण केले. त्याला जे जाणत नाहीत ते पापाचे पुतळे, दुरात्मे, चांडाळच होत. म्हणून साधकाने त्या नित्यस्वरूप भगवंताला समजून, ओळखून आपल्या हृदयात स्थान दिले पाहिजे. जो देवाचे गुणगान ऐकताना त्यातच तल्लीन होतो, ज्याची देहाविषयीची जाणीव आत्मारामाचे ज्ञान झाल्यामुळे

नाहीशे झाली आहे. ज्याची वासना आत्मस्वरूपाच्या अनुभवातच लीन झाली आहे. रामाचे नामस्मरण केल्याने ज्याला सुख, शांती, आणि समाधान लाभते आहे. तोच माणूस या जगात खरोखरच धन्य होतो. अशांचीच संगत साधकांनी करावी.

सज्जनाची संगती - हे मना सज्जना, तू साधूसंतांच्या संगतीत रहा, त्यांच्या आदर्श समोर ठेऊन त्याप्रमाणे जीवन जगण्याचा प्रयत्न कर. आपली मनःशक्ती कमी करेल अशा कल्पना करून त्या कल्पनांत रमू नको. विषय वासनातृप्तीची आशा बाळगू नको. साधूसंतांच्या सारखी तुझी वासना त्या वासुदेवाच्या ठिकाणी लीन होऊ दे. आत्मोद्धाराकरिता सज्जनांची संगत आवश्यक आहे. सज्जनांच्या संगतीने दुर्जनांच्या बुद्धीतहि बदल घडून येतो. त्यांच्या ठिकाणी सुमती निर्माण होते.

रतिचा नायक जो काम तो मनातच निर्माण होतो. त्याच्या मनावर मोठा पगडा असतो. तो मनाला विषयसुखाची गोडी लावून बस करून घेतो. यासाठी मनाच्या आहरी जाऊ नकोस. त्यापासून सवध रहा, मन आणि बुद्धी या दोन्हींच्या पलीकडे असलेला श्रीराम याला ओळखून त्याच्या ठायी तल्लीन होऊन मनातीव्र होण्याचा प्रयत्न कर. मना, मनात जो संकल्प करशील तो सत्य असू दे. कारण लौकिक वस्तू ही नाशिवंत असल्याने अतिशय अल्पकाळ टिकते. त्यामुळे लौकिक वस्तुसाठी जो संकल्प केला जातो तो अल्पसंकल्प होय. म्हणून तो मनात येऊ देवू नको. परमेश्वर हा सत्य असल्याने, परमेश्वरप्राप्तीसाठी जो संकल्प केला जातो. तोच सत्यसंकल्प होय. हा सत्यसंकल्प मनात

सदैव जागृत ठेवू. या भूमीवर जन्माला येऊन तिला भार होईल असे वर्तन करूनको. नुसती बडबड आणि तर्कवितर्क करित बसू नको. आणि जेव्हा जेव्हा वेळ मिळेल तेव्हा तेव्हा त्या सच्चिदानंदाचे नामस्मरण करित जा. या जगात श्रीराम हाच एकमेव आदर्श देव आहे. त्याच्या सारखा एक वचनी, एकबाणी, एक त्नीव्रत सांभाळणारा या जगत्रयी शोधून सापडणार नाही. त्याचे आचरण

इतके शुद्ध होते की त्यायोगे संबंध आयुध्यानगरीचा उद्धार झाला. श्रीराम हा विवेकी पुरुष असल्याने त्याच्या समोर असत्य आचरण, अधार्मिक प्रवृत्ती, अनितीमानता घुबळी मनोवस्था टिकून राहू शकत नाही. म्हणून त्याचाच आदर्श कायम डोळ्यासमोर ठेव आणि त्याची मूर्ती आपल्या मनीमानसी कायमची करून ठेव. जाणत्यांना विचारून, त्यांचा आदर्श समोर ठेऊन स्वतः निर्विचार करून जो वागतो अशा माणसांच्या संगतीत राहिल्याने संतप्त माणसांचा संताप नाहीसा होतो. आणि त्यांना शांती मिळते. म्हणून आपल्या वागण्याबोलण्यात नेहनी एकवाक्यता ठेव. आपल्या जीवनात श्रीरामाचा आदर्श ठेऊन आपले जीवन शुद्ध आणि सात्त्विक करण्याचा प्रयत्न कर. जो हरिभक्त

श्रीरामाचा आदर्श

भक्तिज्ञानसंपन्न असतो, त्याने आपल्या मनात परमेश्वराला अढळ स्थान दिलेले असते. अशा हरिभक्ताच्या दर्शनाने आणि पदस्पर्शाने पुण्यसंचय होतो. आणि त्याने केलेल्या एखाद्या उपदेशानेही मनात निर्माण होणा-या शंकाकुशंकांचे समाधान होते. जो खरा योगीराज असतो तो विरक्तपणे आपले जीवन जगत असतो. त्याच्यापाशी गर्व राहूच शकत नाही, तो परमेश्वाचे जे ऐश्वर्य क्षमा व शांती ह्याने सालामाल झालेला असतो. त्याच्या मनात लोभाला अजिबात जागा नसल्याने त्याला रग, द्वेष आणि दैन्य माहितच नसते. अशा माणसांच्या संगतीने दुर्जनांची वृत्तीही बदलते. त्यांच्या ठिकाणी चांगली बुद्धी उत्पन्न होते. सत्यवस्तूची प्राप्ती करून देणारा मार्ग मिळतो आणि भगवत्भक्ती दुणावत जाते. सत्संगतीमुळे महाभयंकर अशा काळाचेही भय वाटेनासे होते.

निर्गुणाचा परिचय व भक्तिसाधना :

आतापर्यंत रामदासांनी सगुणभक्ती कशी करावी हे सांगितले आहे. आता येथून पुढे निर्गुणाची ओळख करून देऊन सगुण आणि निर्गुण हे दोन्ही वेगळे नसून एकच आहेत. त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. राम तोच ब्रह्म आणि सर्व ब्रह्मांत व्यापून राहिला तो राम होय. द्वैतभावना असते तेथे भय असतेच. फक्त परब्रह्माच्या ठिकाणी भय नाही. कारण ते अनंत असते. त्याच्यापाशी द्वैतभावना नाही. त्या परब्रह्माच्या प्राप्तीने द्वैताचा विनाश होतो. ज्या पुरुषाजवळ द्वैतभावना नाही तो पुरुष हा साधुपुरुष होय. अशा संतपुरुषाला भय कधीही माहित नसते. तो निर्भय होऊन सर्वत्र संचार करीत असतो. सत्पुरुषांनी परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग सांगितला असूनही त्या मार्गांनी न जाता अज्ञानी जीवांमध्ये होते तसेच अज्ञानात गुरफटलेले राहिले. देहबुद्धीने केले जाणारे निरर्थक कर्म चुकत नाही. जीवाच्या अहंकारामुळे अनादी काळापासून आत्मज्ञानरूपी जो निधी पूर्वजांनी ठेवला आहे, तो नीटपणे कळत नाही. मनात भ्रम निर्माण झाल्याने आत्मज्ञानरूपी धन समोर असूनही दिसत नाही. ते गुप्त झाल्यासारखेच वाटते. त्यामुळे जीवाला अज्ञानरूपी दारिद्र्य भोगावे लागते. मनात दृढ झालेले देहभाव ज्याला टाळतां येत नाही त्याला मीपणाचा अहंकारही टाळतां येत नाही. जगातील अणूरेणूत ते आत्मस्वरूप भरून उरलेले असते. ते आत्मस्वरूप म्हणजे परमेश्वर आपल्या समोर असला तरी आपल्या मनात भक्ती भाव नसल्याने त्या पुण्याचा ठेवा आपल्याला कधीही मिळणार नाही. भाग्यहीनाला ते दृश्य पाषाणाप्रमाणेच वाटणार. जो आपल्याला जन्म देतो, आपले पालन पोषण करतो त्या परमेश्वराला विसरून चालणार नाही, त्याला आपलेसे करून घेतले पाहिजे. पण तसे होत नाही. त्यामुळे जीव त्रिगुणांच्या बंधनात सापडतो. तो परत जन्माला येतो आणि दुःख भोगतो. गुणांपासून अलिप्त न होता न आल्याने त्यांची वृत्ती गुणतीत अशा परब्रह्माकडे

वळत नाही. आणि त्याला 'मी' पणाचा अहंकार चुकत नाही. पूर्वपार चालत आलेल्या निधीचे ज्ञान सद्गुरूने डोळ्यात ज्ञानांजन घातल्याशिवाय होणार नाही. म्हणून जगात आत्मज्ञानी माणसास शरण जाऊन तो जी साधना करायला सांगेल ती करून ज्ञान संपादन करवे. रामदास त्रिवारपणे सांगतात की, सद्गुरूशिवाय आत्मज्ञान नाही. आत्मज्ञान न झाल्यास मनातील संशय जाणार नाही. अहंकार नाहीसा होणार नाही. आणि हट्टाने तो साधण्याचा प्रयत्न केला तर त्याची प्राप्ती होणार नाही. हे त्रिवार सत्य आहे. अविद्येमुळे व मीपणामुळे, अहंकारामुळे मानवाला आपले हित आणि अनहित समजत नाही. परीक्षेवीणा मानव खोटे नाणे आपल्या पदरी बांधून घेतो हे नाणे खरे कि खोटे हे सद्गुरूकृपेशिवाय कळत नाही. या जगात सत्य वस्तू कोणती आहे याचा मनापासून जर शोध घेतला तर देवाची प्राप्ती होते. भ्रम, भ्रंती, अज्ञान हे सर्व नाहीसा होतात.

सत्या सत्याची पारख सत्यासत्य कसे पारखून घ्यावे याचे वर्म रामदासांनी श्लोक 145 ते 150 पर्यंत समजावून सांगितले आहे. अज्ञानामुळे जीव अहंभाव धारण करतो. ~~ज्या~~ बहिर्मुख होतो आणि अखंड विषयांचे चिंतन करतो. ज्या जन्मांमध्ये ज्ञान होणार नाही अशा योनीमध्ये तो जीव जन्म घेतो. सतत विवेकाने आत्मस्वरूपामध्ये मिळून जावे. सर्व काही जेथून निर्माण झाले त्या परब्रह्माशी एकरूप झाल्यास जीवाला पुन्हा जन्मच नाही. हे जग जे मायामोहाने नटलेले आपल्या दृष्टीस दिसते ते चिरंतन टिकणारे शाश्वत असे नाही. अचानक जे आकार घेते ते काहीकाळाने नष्ट होते. महाप्रलयाच्योवेळी सर्वकाही काळासहीत काहीच उरत नाही. ज्याला कालमर्यादा म्हणजे अंत नाही असे शाश्वत सत्स्वरूप आहे तेच एकमेव सत्य आहे. म्हणून हे मना त्याचा शोध घेऊन त्याची प्रतीती घे. जे शाश्वत असते ते कधीही भंग पावत नाही. त्याचे तुकडे होत नाहीत. त्यास कसलेही विकार होत नाहीत. ते चिरंतन, शाश्वत, स्थिर आणि सर्वव्यापी असते. मीपणाच्या अहंकारामुळे त्याचे ज्ञान होत नाही. म्हणून संताच्या मार्गदर्शनाने त्या शाश्वत व अनंत वस्तूचा शोध घे. ती निराकार वस्तू ब्रह्मादि सकल सृष्टीस आधार झालेला आहे. त्याचे वर्णन करता करता वेदवाणीही थकली. विवेकाच्या योगाने निरहंकार वृत्ति बाणवून त्या सत्स्वरूपाशी तदाकार होऊन रहा. आणि त्याकरिता मना, त्या नित्यसत्स्वरूप अनंताचा सांगोपांग शोध घे. दृश्य जगात नुसत्या या डोळ्यांनी पाहिले असता ती सत्यवस्तू दिसत नाही. तिचे सत्यवस्तू ज्ञानदृष्टीने पाहिली असता सर्वत्र तीच ती भरून राहिल्याचे जाणवते. संताच्या मार्गदर्शनामुळे जी शाश्वत व अनंत वस्तू दिसू लागते ती पाहताना 'मी पाहतो' हा भावही राहात नाही. कारण पाहणाराच मुळात ते स्वरूपच असतो. ती सत्यवस्तू काळ्या, निळ्या, पिवळ्या किंवा पांढ-या अशा कोणत्याही रंगाची नाही. ती रंगहीन आहे. ती वस्तू व्यक्त अथवा अव्यक्तही नाही. कारण दिसणे किंवा न दिसणे हे मानवाच्या वृत्तीचेच तरंग असल्यामुळे तू त्या भ्रमामध्ये पडू नकोस. असे समर्थ रामदासांनी

कळकळीने सांगितले आहे. ती सत्यवस्तू हे आपले खरे स्वरूप आहे असा ज्याचा ठाम विश्वास असतो त्यालाच मुक्ति मिळते, असे रामदास मुद्दाम जाणीवपूर्वक सांगत आहेत. तेव्हा हे मना, एकदा तरी त्या नित्यस्वरूप अनंताचा तू - मी असा भेदभाव न बाळगता शोध घे. म्हणजे तुला तू आणि ते एकच आहे असे जाणवेल. तू त्यांच्यात तदाकारच होऊन जाशील.

चिकाटी न सोडता व कंटाळा न करता शोध घेतला तर शेवटी त्या सत्याचा शोध हा लागतोच. तसेच स्वभावतःच प्रमादशील असलेल्या मनाला सतत शिकवत राहिल्याने विवेक कळू लागतो. परंतु हे सर्व सद्गुरुच्या उपदेशानुसारच करता येत असते. म्हणून त्या सद्गुरूला आदरपूर्व शरण जावून त्याचे प्रेम संपादन करून त्याच्या मदतीने संशयरहित सत्स्वरूपाचे ज्ञान मिळव. हृदयात स्वस्वरूपाचा निश्चयात्मक प्रकाश फाकला की, असे जाणवते की, खरोखरच सर्वश्रेष्ठ अशी ती सारवस्तू सर्व चराचरामध्ये भरून राहिली आहे. त्यापासून वेगळे असे काहीच नाही. अतिशय चातुर्याने केलेल्या तत्व विवरणापेक्षा त्या सत्यवस्तूचे यथार्थ अनुभवजन्य ज्ञान तुला असले पाहिजे. केवळ ब्रह्मांडातील आणि पिंडातील पदार्थांचे ज्ञान झाल्याने, तत्वज्ञान आणि संगीतज्ञान संपादन केल्याने खरे समाधान मिळणार नाही. नुसत्या अष्टांगयोग, यज्ञयाग, विषयोपभोग आणि त्याग इत्यादी कर्मकांडाने शांती लाभणार नाही. ती केवळ सज्जनांच्या संगामुळे म्हणजेच स्वानुभवी संतांच्या कृपाप्रसादाने लाभते. आकाशातील द्वितीयेचा चंद्र दाखविण्याकरिता इतर ज्या खुणा दाखविल्या जातात त्याकडे लक्ष न देता फक्त चंद्रकोरीकडे बघायचे असते. तसेच महावाक्ये, पंचीकरण, तत्व - विवरण वगैरे ऐकून घेतले तरी त्यात अडकून न राहता, संतसज्जनांच्या संगतीने सत्स्वरूपाच्या मनन - चिंतन - निद्रिध्यासाकडे मन वळवून, त्याचा साक्षात्कार करून घ्यायचा असतो. या सृष्टीत जे डोळ्यांनी सहजासहजी दिसत नाही ते चांगले साधन करून पाहिल्यास त्या वस्तूचे गूढरहस्य तेथेच दडलेले असते व हळूहळू दिसू लागते. पण ते हातात येत नाही कारण ते इंद्रियांना कधीच दिसत नाही. त्यातच ह्या सृष्टीचे रहस्य दडलेले आहे. ती वस्तू सर्वत्र भरून राहिली असली तरी ती सहजासहजी दिसून येत नाही.

'मला समजले' असे ज्ञानीपणाच्या अभिमानाने जो म्हणतो तो मूर्ख समजावा. तर्काच्या पलीकडे असणाऱ्या सत्स्वरूपाच्या तार्किक बुद्धीने जगणारा कोण असू शकेल? मी सर्व जाणता ह्या अहंकाराने अलिप्तपणे पाहू गेल्यास ते स्वरूप सापडणार नाही. कारण एकदा का त्या वस्तूची जाणी झाली की, आपले स्वतंत्र अस्तित्व राहूच शकत नाही. तेथे सर्व जाणीवा नाहीशा होतात, राहते ते फक्त परमात्मस्वरूप. एका ठिकाणी ज्याची बुद्धी स्थिर राहू शकत नाही तोच विविध शास्त्रग्रंथ शोधू लागतो. त्याचा विस्तार पाहून भांबावून जातो. शास्त्रग्रंथोमधून एकमेकांना विरोधी

मते निघत असल्यामुळे निरनिराळ्या मतांचे अनुयायी आपापसात भांडताना दिसतात. त्या सत्य वस्तूचे ज्ञान झाल्यामुळे ज्याची बुद्धी प्रबोधित झाली आहे, त्याची मन मानेल तो अर्थ लावण्याची प्रवृत्तीच खुंटते. आणि तोच अढळपणे एका परमात्म निश्चयावर स्थिर राहतो. वेद, उपनिषदे, वेदांत, न्यायशास्त्र, मीमांसा, तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र, वेद इत्यादी सर्वांतून त्या परमात्मस्वरूपाचे वर्णन केलेले असते. पण तेही अपुरे असते असे लक्षात आल्यामुळे सहस्रमुखाचा शोषही मौन धारण करतो. मग हे मानवी मना तुझी ती काय कथा ? म्हणून तूही 'मी ज्ञानी' हा अहंकार सोडून शांतपणे स्वस्वरूपाची अनुभूती घेत रहा. 'मी जाणतो' ही अहंकाररूपी मक्षिका ज्याने भक्षण केली त्याला ज्ञानरूपी अमृतमय भोजनाची चव कशी घेता येईल ? ज्याच्या मनातील अहंकार जात नाही त्याला ज्ञानरूपी अन्नाचे पचन होणार नाही. कारण ते ओकारी होऊन, आपला ज्ञानीपणा मिरविण्याच्या रूपाने बाहेर पडणार. हे मना, अपयशाच्या खेदाला कारण होणारा वादविवाद करू नकोस. त्यामुळे नाना मतभेद होणारा वादविवाद करू नकोस. त्यामुळे नाना मतभेद निर्माण होतात. आणि निरनिराळे विकार उत्पन्न होतात. तुझ्यापाशी जो अहंकार आहे त्याच्या आहारी जाऊ नकोस. आणि लोकांना शिकविण्याच्या, उपदेश करण्याच्या भरीस बळी पडू नकोस. अहंकारामुळे दुःख भोगावे लागते. बोललेले ज्ञान व्यर्थ जाते. परमात्मस्वरूपात लीन झाल्यास सर्व सुख तुझेच आहे. म्हणून तुझ्यातील अहंकार शोधून तूच त्याचा त्याग कर. अहंकारामुळे विवेकी पुरुषही नीतिभ्रष्ट होतो. अनीतीने वागून लोकात असलेली आपली किर्ती घालवून बसतो. आपल्या त्या कृत्याची जाणीव त्याच्या मनात असते. सर्वश्रेष्ठ प्रमाण म्हणजे आत्मानुभव. अनीतीच्या वर्तनामुळे त्याला तो अंतरतो आणि योवटी आपली बुद्धीही गमावून बसतो. 'मीच मोठा' अशा अहंकारामुळे, निश्चय झाल्याने देहातीत जे सत्स्वरूप आहे त्याचा विसर पडतो आणि ख-या आत्मकल्याणाला माणूस अंतरतो, हे लक्षात घेऊन हे मना सदैव सज्जनांची संगत धर. आणि त्यांच्या संगतीने देह- बुद्धीची आत्मबुद्धी करण्यासाठी सतत तत्पर रहा.

देहबुद्धीची आत्मबुद्धीतील परिणतता :

देहबुद्धीला आत्मबुद्धीत कसे परिणत करावे हे समर्थ रामदासांनी या पुढील श्लोकांत सांगितले आहे. मन ज्या विषयात रंगेल, म्हणजेच ज्या विषयाची कल्पना करेल तो विषय मनानेच दूर करवा. मन करीत असलेली कल्पना दूर झाल्यावर मोकळ्या मनाने त्या निर्गुण, निराकार आत्मदेवांचे स्वरूप ओळखून घ्यावे. आत्मदेवाची एकदा का ओळख पटली की, मन त्याच्या ठिकाणीच एकाकार करावे. त्या निर्गुणाच्या कल्पनेच्या बळावर ह्य कल्पनेचा त्याग करावा. देहादी प्रापंचिक विषयांबद्दल चिंतन करीत राहिल्याने मनात निश्चितपणे लोभ ठाण मांडून बसतो.

माणसाची लोभी वृत्ती लक्षात घेऊन, त्यांचे स्त्री इत्यादींच्या ठिकाणी असणारे आकर्षण पाहून रामदासांनी येथे भक्तीलाच कांतेच्या म्हणजेच प्रेयसीच्या रूपात वर्णन केले आहे. तुकाराम महाराजांनीही मुक्तीचे असेच वर्णन केले आहे. 'तुका म्हणे मुक्ती पणिणी नोवरी'. म्हणून रामदास म्हणतात 'देवाचे नामस्मरण करुन मुक्तिकांता वरावी. अहंकारामुळे देहाच्या मीपणाचा विस्तार होऊन स्त्री, पुत्र, मित्र इत्यादी व्यक्तींमध्ये मन गुंतून राहते. तू जन्माला आल्यापासून प्रपंचाचीच चिंता वाहतोस. पण अज्ञानामुळे निर्माण झालेला हा गैरसमज आहे. स्त्री, पुत्र, मित्र यांच्या विषयी मनात जी आसक्ती, प्रेम-ममता निर्माण होते, तेच पुढील जन्माला कारण होते. म्हणून तू-दैव सज्जनांच्याच संगतीत रहा. आणि त्या संगतीच्या बळावर जन्ममृत्यूच्या या फे-यातून सुटका करुन घे. जन्मभर चिंता करायला लावणारी ही भ्रमिष्ट अवस्था श्रीहरिच्या चिंतनाने नाहीशी कर. मनातील संदेह नाहीसा करुन मिळालेल्या प्रत्येक क्षणाचे सार्थक कर. रामदास सांगतात की, 'मी माझे' हा भ्रम पूर्णपणे नाहीसा करुन शाश्वत ब्रह्माचे निश्चित ज्ञान करुन घे. ज्याने आपल्या चित्तवृत्तीवर नियंत्रण ठेवले आहे. स्वतःची वृत्ती जो परमात्म्यामध्ये लीन करतो आणि शांत होतो आणि इतरांची वृत्ती त्या शाश्वत परमात्म्याच्या ठिकाणी स्थिर करतो, तोच खरा संत असे समजावे. अशा संताला कुठलीच वासना राहू शकत नाही. त्याला दुष्ट आशेचें वारे कधीच शिवत नाही.

१०) ज्यामुळे कधीच तो दीनवाणा दिसत नाही. दुराशेच्या उपाधीमुळे देहबुद्धी वाढीस लागते. पण अशा संताला देहबुद्धी वाढविणारी प्रापंचिक उपाधीची कधीच बाधा होऊ शकत नाही. सर्वांठाची असणा-या अनंत अशा परमात्मस्वरूपाचे रूप कसे आहे हे संतांना विचार आणि जाणून घे. आणि त्या स्वरूप ज्ञानाच्या बळाने तुझ्या ठिकाणी असणारा अहंकार नाहीसा कर. देहबुद्धीची आठवणही येऊ देऊ नको. गुणरहित म्हणजेच गुणातीत अशा निर्गुण स्वरूपाचे स्मरण अखंड करीत राहवे. गुरुपदेशाने मिळालेल्या दिव्य अशा ज्ञानमय प्रकाशाने अज्ञान - भ्रंतिमय देहबुद्धीचा त्याग कर. विवेकाने परमात्मस्वरूपाचा साक्षात्कार करुन घे. परमात्मस्वरूपाशी तन्मय न होणे हा मानवाच्या वृत्तीचा स्वभावच आहे. म्हणून आपली वृत्ती त्या परमात्मस्वरूपाशी एकरूप आहे की नाही याचा सतत शोध घे. सारभूत आणि सत्यवस्तू असलेले परमात्मस्वरूप अदृश्य म्हणजे गुप्त असते. आपल्या नुसत्या डोळ्यांनी जे आपल्याला दिस्ते ते सत्यस्वरूप नसून नुसता भास असतो. निर्गुण अशा सत्यस्वरूपाचे आकलन होऊ शकत नाही. देहाहंकाराच्या मर्यादेत राहून आपण कितीही कल्पना केली तरी ते सत्यस्वरूप आपणाला समजू शकत नाही. आणि लक्षातही येत नाही. सर्वप्रथम जी हरिसंकल्पस्वरूप कल्पना मनात निर्माण झाली तीच माया होय. 'एको ऽ हं' अशी ब्रह्मत्वाची

कल्पना ती सुविधा माया होय. 'बहुस्याम्' अशी विविध विषयाकार कल्पना ती अविद्य माया होय. अदृश्य आतमवस्तूला धरुन स्फुरण पावणारी कल्पना हे ज्ञानाचे लक्षण समजावे. दृश्य विश्वाला धरुन स्फुरण पावणारी कल्पना हे अज्ञानाचे लक्षण समजावे. आत्मविद्येने परब्रह्माचे ज्ञान होते. मूळ परब्रह्माच्या ठिकाणी दोन अंगानी कल्पना विस्तारत जाते. पण विवेकाने ती आत्मरूपामध्ये विलीन होते. आणि संकल्पपरहित एकमेव त्या परब्रह्माचे सत्स्वरूपच शिल्लक राहते. ग्रहणाच्यावेळी जसे निरभ्र आकाश राहूच्या आगमनाने काळोखाने आच्छादले जाते, त्याप्रमाणे हृदयात अहंकाररूपी राहूचा उदय झाला की, सर्व दिशांना अज्ञानांधकार पसरतो. म्हणून आत्मानात्म विवेक आणि सारासार विचार करुन अहंकाररहित होऊन केवळ सत्स्वरूपाचा प्रकाश सगळीकडे पसरेल. परमात्म्यास नुसत्या डोळ्यांनी पाहता येत नाही. तोच पूर्ण विश्वाचा रक्षक आहे आणि भक्षकही आहे. तो ज्याचा नाश करण्याचे मनात आणतो त्याला कोणीही वाचवू शकत नाही. एकदा का परमात्मवस्तूचे दर्शन झाले की त्यात दृश्य विश्व विलीन होते. आत्मा हा चिरंजीव असल्यामुळे त्याचे नुसते दर्शन सुद्धा मोक्षपद देते. परमात्मा हा दयाळू असल्याने तो साक्षीपणाने आत्मज्ञानी पुरुषांचा सांभाळ करतो.

'सगुण' आणि 'निर्गुण' तील शुद्धरूप :

रामदासांनी सगुण आणि निर्गुण या दोन्हीतही शुद्ध स्वरूप असे भरुन राहिले आहे, याचे वर्णन केले आहे. आणि थोरला देव कोण हे शोधून पाहण्यास सांगितले आहे. प्रत्येकास जन्मास घालते वेळी ब्रह्मदेव त्याच्या कपाळावर त्याचे भविष्य लिहून ठेवतो. परंतु त्या ब्रह्मदेवाच्या कपाळावर त्याचे भविष्य कोण बरे लिहून ठेवतो ? विश्वाचा संहार करता शंकर प्रलयकाळी तिन्ही लोकांना जाळून टाकतो. पण त्या शंकरास कोण बरे जाळू शकतो. याचा अर्थ कोणाची आज्ञा हे देव मानतात आणि आप्तपत्नी कामे करत असतात. आणि शेवटी ते कोणात एकरूप होतात याचा शोध घेतला पाहिजे. ब्रह्मांडात धातू, मित्र, अर्यमा, रुद्र, वरुण, सूर्य, भग, विवस्वत्, पूषन्, सवितृ, त्वष्टा, आणि विष्णू इ. बारा आदित्य व अकरा रुद्र रैवत, अज, भीम, भव, वाम, वृषाकपि, अजैकपाद, उग्र, अहिर्बुध्न्य, बहुरूप, महान ही रुद्राची अकरा रूपे होत. अध्यात्मिक दृष्टीने बारा आदित्य हे बारा महिने हेच मानवाच्या आयुष्याचे हरण करतात. आददाना यन्ति इ. अकरा रुद्र म्हणजे दहा इंद्रिये आणि एक मन ही सर्व देह सोडताना रडतात म्हणून ते रुद्र होत. आणि इंद्र तर इतके आहेत की, त्यांची गणना करता येणे शक्य नाही हे आकडे आणि संज्ञा ज्याने निर्माण केल्या तो सृष्टीचा परमपिता परमेश्वर शोध घेऊनही सापडत नाही. तो कसा आहे, कुठे राहतो, कोण आहे हेही कळत नाही. तो मुख्य देव साकार नसल्याने तो तुटत किंवा फुटत नाही. तो सगुणरहित असल्याने चळत किंवा ढळत नाही. त्याला दैन्यवाणी अवस्था कधीही प्राप्त

होत नाही. तो शाश्वत आणि स्थिर आहे. असा जो निर्गुण निराकार परमपिता परमेश्वर नुसत्या डोळ्यांना कधीही दिसत नाही. मीपणाचा अहंकार ज्याच्या जवळ आहे त्याला नुसत्या त्याच्या अस्तित्वाचाही भास होत नाही. आणि प्रत्यसायही येत नाही. जगात देव कोटयावधी आहेत. ज्याला जो देव आवडला तो त्या देवाची पूजाअर्चा करतो. भक्तीची जी पद्धत ज्याला मानवली तीच तो सर्वश्रेष्ठ मानतो. खरा देव कोणीच शोधून पहात नाही. हे त्रैलोक्य ज्याच्या पासून निर्माण झाले तो देवाधिदेव कोण आहे याचा शोध कोणीही घेत नाही. कारण तो परमेश्वर या जगात प्रत्यक्ष संचार करत नसतो तर तो गुप्त स्वरूपात असतो. सद्गुरुची कृपा झाल्याशिवाय तो परमेश्वर दिसणे किंवा त्याची ओळख पटणे कधीही शक्य नाही. म्हणजेच थोरला देव हा केवलब्रह्म स्वरूप असतो.

या जगात असंख्य भोंदू गुरु असतात. त्यातून सद्गुरु कसा निवडावा व सद्गुरु कोणास म्हणावे याचे स्पष्टीकरण रामदासांनी येथून पुढे केले आहे. सद्गुरुवाचून सद्गति नाही हे समजल्याने साधक सर्वठिकाणी गुरुचा शोध घेऊ लागतो. समाजामध्ये असंख्य प्रकारचे गुरु असतात. त्यातील कितीतरी जणांजवळ विविध प्रकारच्या मंत्रशक्ती असतात, पण त्यांच्या मनात वासना भरलेल्या असतात. त्या तृप्त करण्यासाठी ते निरनिराळ्या क्रिया करतात आणि ख-या खोट्या गोष्टी सांगतात. त्यातिल कोणी कामनेच्या आहारी जाऊन वशीकरणादि नाना प्रकारची चेंदके करणारे तर कोणी धात म्हणजे कल्पित गोष्टी सांगून भुलविणारे. तर कोणी मात म्हणजे घडलेल्या गोष्टी फुगवून सांगणारे असे असतात. असे गुरु गुरु होण्याला पात्र नसतात. ते गुरु परमेश्वराचे दर्शन करवून देऊ शकत नाहीत. जो आत्मज्ञानी आणि खरी साधुवृत्ती असणारा, अनुभूतीसंपन्न आहे तोच खरा साधु असतो. तो गुरु होण्याला लायक समजावा. तोच गुरुपदाला पोचू शकतो. तो चेटूक करणारा, फसवणारा, पैसे उकळणारा, निंदा व मत्सर करणारा, भक्ति नसणारा, मस्तवालपणे वागणारा, व्यसन करणारा आणि आपल्या सोबतीने दुस-यास बिघडवणारा असा माणूस गुरु किंवा साधू असूच शकत नाही. ज्याच्या मनात वासना भरलेली आहे. जो निरर्थक बडबड करतो. 'लोकासांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडे पाषण' या म्हणीप्रमाणे ज्याची कृती असते, असा माणूस खरा सद्गुरु नव्हे. तर तो बोलल्याप्रमाणे कृती करतो, मन, वाणी व आचारांत ज्याची एकवाक्यता असते, असाच माणूस सद्गुरु होण्यास योग्य असतो. अशाचाच हे मना जाणीवपूर्वक शोध घे. तोंडाने माया खरी नव्हे ती मिथ्या आहे असे म्हणावयाचे आणि मनातून तिच्यावरच प्रेम करावयाचे. प्रत्यक्षात लौकिक ऐश्वर्य मिळविण्यात वेळ वाया घालवावयाच. अशीच माणसे या जगात जास्त सापडतात. म्हणून 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले', जो बोलल्याप्रमाणे वागतो अशाच

सद्गुरुचा शोध घेण्यास समर्थ रामदास मनास सतत सांगतात. जो आत्मज्ञानी असूनहि प्रेमळ भक्त असतो. जो वैराग्यसंपन्न असून विवेकाने वागतो. जो कनवाळू असूनसुद्धा स्वमताने वागतो म्हणजे स्वमनाचा स्वामी असतो, मनावर ज्याचा अधिकार असतो. जो वैराग्यसंपन्न, मनोनिग्रही, विवेकी, अखंड ध्यानरत, ज्ञानी भक्त, दयाळू, उदार, क्षमाशील, समर्थ, दक्ष, विद्वान आणि चतुर असतो अशा गुरुच्या संगतीत राहिल्याने शांती व समाधान लाभू शकते.

अव्यक्त असलेले परब्रह्मस्वरूपसत्या शब्दाने साकार होऊ शकणार नाही. परंतु संताच्या संगतीत राहून त्यांचे बोलणे ऐकून ह्या गोष्टी लक्षात येऊ लागल्या. पण संत त्याला शब्दांत बांधून साकार स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून मना तूहि अनंतस्वरूपी संतसद्गुरुचा शोध घे आणि कृतार्थ हो. आपण त्या परब्रह्माच्या ठिकाणी एकरूप व्हावे. परमात्मस्वरूप भय आणि चिंता या पलिकडे आहे. आपण त्यास पाहतो पण त्यास आपण ओळखू शकत नाही. कारण तो परमात्मा व आपण एकरूप झालेलो असतो. तो व आपण वेगवेगळे असूच शकत नाही. इतके आपण त्याच्याशी एकरूप झालेलो असतो. देव सदासर्वदा तुझ्यातच सामावलेला असतो. म्हणून हे मना त्या सत्याचा तू शोध घे. मीपणाच्या अहंकारामुळे त्या सत्यस्वरूप श्रीरामाशी वियोग झाला आहे. श्रीरामाचे निरंतर दर्शन म्हणजे योग होय. त्याला तू अंतरला आहेस म्हणून अहंकाररूपी मीपणाचा त्याग कर. मीपणाशी तुझा वियोग झाला की त्या श्रीरामाशी तुझा नित्ययोग साधला जाईल. त्या स्वस्वरूपाशी तुझी अखंड भेट राहिल, त्याच्याशी सदैव ऐक्य साधले जाईल. पंचमहाभूते ही मानवी शरीरात आणि विश्वात सामावलेली असतात. त्या परमात्म्याच्या ठिकाणी ती राहू शकत नाहीत. म्हणून हे मना तुला जे जे अनुभव येतील ते ते तू घे. पण त्या भ्रमाच्या मागे न लागता, त्या भवनेच्या आहारी न जाता सर्वसंगपरित्याग करून आत्मानुभवाच्या आनंदात तल्लीन होऊन रहा. मी आत्मा आहे या जाणिवेने नाश्रीवंत देहाची सोबत सोडून दे. 'मी देह नव्हे' या ज्ञानमय शस्त्राने 'मी देह आहे' ही जाणीव तोडून टाक. अशाप्रकारे देहातीत झाल्यावर शरणांगत होऊन प्रेमपूर्वक भक्तिमार्गाचाच अवलंब कर. साधुसंतानी जो मार्ग निघ ठरविलेला आहे त्याचा विवेकपूर्वक त्याग कर. कर्तेपणाच्या अहंकारालासुद्धा तुझ्यापाशी जागा देऊ नको. ज्या देवाने हे जग निर्माण केले त्याचे ज्ञान करून घे. आणि या सृष्टीचे कारण जी महामाया ती ज्यापासून निर्माण झाली त्या परमपिता परमेश्वरास ओळखून घे. त्या परमेश्वराचे दर्शन झाल्यावर व आपला आत्माही त्याचाच अंश आहे हे अनुभवाने जाणल्यावर जीवाला मोक्ष मिळतो. सगुण रूपात जो निर्गुण परमात्मा वास करतो त्याला सदैव बघण्याची सवय ठेव. मात्र संसृतीस कारण जो वेगळेपणा त्याची संगत कर

नकोस. तो परमात्मा ह्या सृष्टीचा कर्ता नाही, त्यामुळे तो या सृष्टीचा पालकही नाही. तो विश्वपालन करतो ही एक मानवी कल्पना आहे. त्यास मायामोह या कल्पना स्पर्शही करू शकत नाहीत. त्या कल्पनारहित परब्रह्माच्या स्वरूपातच ज्ञानीपणाचा अभिमान सांडून देऊन सदैव त्याचे चिंतन करीत रहा. आणि त्या परमात्म्याच्या ठिकाणी एकरूप होऊन स्वानंद उपभोगत राहणे इतके कळत असूनही ज्याची बुद्धी देहाच्या ठिकाणी स्थिर राहतें, त्या अभागी नरास अनुभवाचे ज्ञान कल्पांतापर्यंतही कळू शकणार नाही. त्याचे मन अज्ञानातच गुरफटून पडल्यामुळे त्याला फक्त दृश्यच दिसते. दृश्यामुळे तो शून्यांमध्ये अडकून पडतो. अहंकारामुळे परब्रह्माविषयी अज्ञान कायम राहते. त्यामुळे त्यांच्या मनात शून्य कायमचे घर करून राहते. म्हणून तो ज्ञानी होऊ शकत नाही. मीपणाचा अहंकार जोपर्यंत त्याच्या मनात अणुमात्रही शिल्लक राहतो, तोपर्यंत परब्रह्माचे यथार्थ आकलन होऊ शकणार नाही. त्या सर्वोत्तमाचे रूप सर्वत्र भरून राहिले असले तरी ते मनाला कळत नाही व दिसतही नाही. त्या परमात्म्याशी एकरूप होऊन जी साधना केली जाते तेच ध्यान होय. त्याची खूण म्हणून दृष्टांतांचाही उपयोग करतात, पण ते दृष्टांतही अपुरे पडतात. संग आणि निसंग या दोन्ही कल्पना सापेक्ष असल्यामुळे नितांत निरपेक्ष अशा स्वरूपात त्यांचा काहीही संबंध उरत नाही. परमात्म्याच्या ठिकाणी ज्ञान आणि अज्ञान या दोन्ही भावनाही नाहीत. परमात्मस्वरूप दृश्य नाही व अदृश्यही नाही याचप्रमाणे दृश्य आणि अदृश्य या दोन्हींचा ते साक्षीही नाही. वेद, शास्त्रे पुराणे यांना त्याचे वर्णनही करता आले नाही. तर वेदानंतरत्याचा अंतपारही लागला नाही. श्रुतीनाही त्याचा थांग लागू न शकल्यामुळे 'नेति' 'नेति' म्हणत स्वस्थ बसावे लागते. हे वर्णन ऐकून साधक आदरपूर्वक प्रश्न विचारतो की, "हृदयामध्ये जो देव राहतो तो कसा आहे ? हा देह सोडल्यावर तो देव कोठे राहतो ? नंतर तो पुन्हा कोठे जन्म घेतो ? आकाश ज्याप्रमाणे व्यापक आहे, त्याप्रमाणे हृदयामध्ये राहणारा परमेश्वर सर्वत्र व्यापून उरला आहे. तो नाही अशी एकही जागा रिकामी नाही. त्यामुळे तो कुठे जातही नाही व येतही नाही. तो नाही अशी जागाच नाही. असे वरील प्रश्नांच्या निवारणार्थ रामदासांनी उत्तर दिले आहे. आकाशात उडणा-या अतिशय सूक्ष्म अशा धुलीकगातही देव भरून राहिला आहे. त्याच्याशिवाय रिकामी अशी जागाच नाही. त्याचे वेगळेपण असे की त्याला पाहणाराच पाहतां पाहतां त्याच्याशी एकरूप होऊन जातो. मग तेथे दृश्य आणि अदृश्य सारेच परमात्मस्वरूप होऊन जाते. या श्रीरामाचे रूप आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापी असल्याने त्याचे सतत चिंतन केले तर दृश्य सत्य वाटणारा भ्रम नाहीसा होतो. त्या राघवाच्या नुसत्या दर्शनाने देहबुद्धीच उरत नाही. मीपणारूपी अहंकाराचा नाश होतो. आणि त्यास सतत बघत

राहिले तरी मनाचे समाधान होत नाही. त्याला परत परत पाहण्याची अतृप्त इच्छा तशीच राहते. आकाशाने सर्व सृष्टी व्यापली असली तरी त्या राघवाला आकाशाची उपमा देता येत नाही. कारण त्या उपमेत द्वैतभाव अंतर्भूत आहे. तो व्यापक आहे हे म्हणणे व्यर्थ आहे. ते परमात्मस्वरूप अतिजीर्ण म्हणजे अतिशय पुरातन आहे. तसेच ते अतिविस्तारण म्हणजे विशाल आहे. मानवाच्या तर्कबुद्धीनेही तेथपर्यंत _____ - - जाता येत नाही. त्याचप्रमाणे त्याचे स्वरूप अतिशय गुप्त, रहस्यमय व स्थिर आहे. त्याच्या ठिकाणी दुजेपणा नाही ही खूण गुरुकृपेशिवाय कळू शकत नाही. ती एकदा कळली की, ते अतिशय सुलभ होते. व मनात कोरले जाते. त्या राघवाचे रूप दिसले की, पूर्णज्ञान होऊन सर्वसाक्षी अवस्था राहू शकत नाही. मन उन्मन होते. आणि शब्द अपुरे पडतात. साधक तेच रूप सर्वत्र पाहत राहतो. त्याच्या तोंडातून शब्दच उमटत नाहीत. व एका परमात्म्याहून अन्य काही अनुभवास येत नाही. एका श्रीरामाच्या रुपाशिवाय त्याला दुसरे काहीही दिसत नाही. एकदा का परमात्मस्वरूपाची ओळख पटली की त्याच्या मनात द्वैत भावना अणुमात्र शिल्लक रहात नाही. फार दिवसांनी आपली व त्यापरमात्म्याची भेट झाली की मीपणाचे कार्य संपुष्टात येते त्यामुळे देहाचे भान हरपून जाते आणि त्यास संपूर्ण शांती मिळते.

उपसंहार :

रामदास उपसंहार करताना सांगतात की, हे मना साक्षात्काराचे गुपीत तुला समजले आहे. ही ज्ञानज्योत सतत तेवत ठेवण्यासाठी तुला सतत प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे. तुला अंतर्यामी श्रवण, मनन व निदिध्यास इ. साधन केले पाहिजे. सतत श्रवण केल्याने आत्मबुद्धीचा उदय होतो. म्हणून संताची संगती धर. त्यांच्या संगतीने तू धन्य होशील. हे मना, इतरांची संगत सोडून दे. आदरपूर्वक संताची संगत धर. कारण संताच्या संगतीने जीवनातील महादुःखे नाश पावतात. आणि साधनाने कष्ट न होता आत्मदर्शनाचा मार्ग दिसू लागतो. मना संताची संगत धरल्याने इतरांची संगत राहत नाही. संताच्या संगतीने द्वैतबुद्धीचे समूळ निर्मूलन होते. सत्संगाने साधकाची भवबंधनातून लवकरात लवकर सुटका होते. संताच्या संगतीने मोक्षही तात्काळ मिळतो.

गं थ फलश्रुती : मनाला बोध म्हणून सांगितलेली ही दोनशे पाच मनाच्या श्लोकांची शतके श्रद्धेने ऐकली, अभ्यासली, समजून घेतली तर सर्व दोषांचे निर्दालन होईल. मतिमंद म्हणजे ज्यांची बुद्धी मंद आहे असे लोकही परमार्थसाधनाने अधिकारी होतील. ते जसजसे साधन म्हणजे अभ्यास करत जातील तसतशी त्यांच्या अंगी ज्ञान, वैराग्य व सामर्थ्यही वाढेल. श्रीसमर्थ रामदास असे आश्वासन देतात की, या सांगण्यावर ज्याचा संदेह रहित अढळ विश्वास बसेल तो जीव मुक्तीचा आनंद सदोदित उपभोगित राहील.

* संदर्भ - सूची *

1. श्री समर्थ रामदासस्वामी महाराजकृत 'मनाचे श्लोक' सहावी आवृत्ती, श्रीसमर्थ सेवा मंडळ सज्जनगड, सातारा - 1985.
2. प्र. ह. कुलकर्णी - 'मनोबोधामृत', प्रथम आवृत्ती, बेळगांव - 25 मे 1985.
3. के. वि. बेलसरे - 'समर्थ मनाचे श्लोक' पुनर्मुद्रण, श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड - सातारा, 1996.
4. अ. दा. आठवले - 'मनोबोध' विवरण, पाचवी आवृत्ती, श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे, 11 जून 1996.
5. अरुण गोडबोले - 'श्री मनाचे श्लोक' एक मागोवा, प्रथम आवृत्ती, कौशिक प्रकाशन, सातारा, डिसेंबर 1993.

*****